

ARAPÇADA DİL BİLİMLERİNİN TARİHSEL VE KAVRAMSAL TEMELLERİ

Zafer KIZIKLI*

Özet

Bu çalışma, başta “nahv” kavramı olmak üzere klâsik dönem Arap dil bilimlerinin temel terminolojisini ele almakta ve bunların çeşitli açılardan analizini yapmaktadır. Tarihsel süreçte Arap dil bilimlerinin geçirdiği evreler kavramsal bir temele dayalı olarak yorumlanmaktadır. Aynı zamanda Arap dili otoritelerinin konuyla ilgili görüş ve düşünceleri de ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arapça, dil bilim, dil bilgisi, nahv, filoloji.

The Historical and Conceptual Basis of Arabic Linguistics

Abstract

This article deals with the term of “nahv” and the principal terminology of Arabic linguistics and it analyses them from different points of view. In the historical process, the developmental phases of Arabic linguistics will be clarified depending on a conceptual base. At the same time the views and thoughts of the Arabic scholars about the subject will be described.

Key Words: Arabic, Linguistics, grammar, nahw, philology.

* Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatî Anabilim Dalı
(E-mail: zaferkizikli@yahoo.com).

Giriş

İslam tarihinde dinî bilimlerin gelişimine paralel olarak dil bilimleri de gelişim sürecine girmiştir. Çünkü Arap dilinin bilimsel yönden incelenmesi İslamî bilimlerin anlaşılmasında çok büyük bir önem taşımış, “nahiv”, “sarf”, “belâgat”, “sözlük bilim”, “fikhu’l-luğa”, “ilmu’l-luğa” gibi dile özgü bilimler, başta Kur’ân ve hadis çalışmaları olmak üzere dinî bilimlerin olmazsa olmaz ön koşulu olarak kabul görmüştür. İşte bu yüzden Arap diliyle ilgili bilimlere “*âlet ilimler*” adı verilmiş ve yüzyıllarca Müslüman milletlerin eğitim kurumlarında dinî bilimlerden önce dille ilgili bilimler okutulmuştur.

İslam öncesi Arap toplumunda dil bilimleri sistemli bir şekilde ele alınarak incelenmemiş, fakat sözlü kültür içinde özellikle de şiir bağlamında dilsel kullanımlara eleştirel yaklaşımlar sergilenmiştir. Bu eleştirilerin merkezinde iki temel unsur yer alır. Bunlardan ilki eleştiriye konu olan metnin anlamı, diğeri de o alanda daha önce kabul görmüş geleneksel formata uygunluktur. O dönemde bu iki kriter ana kural olarak karşımıza çıkar.

Kur’ân’ın yazıya geçirilişi, düzgün okunabilmesi ve anlamının doğru anlaşılıp yorumlanması gibi hassas konular, Arapça bilgisine olan ihtiyacı doruk noktaya çıkarmış, böylece de önceleri Araplar, daha sonra da başta İranlılar ve Türkler olmak üzere Müslüman milletler, teorik açıdan Arap dilinin tüm kural ve kullanım şekillerini yazıya dökme sürecine girmişlerdir. Bu sürecin başlangıcında dille ilgili araştırmaların tümüne birden “nahv” denilmiştir. Daha sonraları ise, “nahv” terimi, sadece grameri ifade etmek için kullanılır hâle gelmiş ve dili konu alan, farklı adlara sahip bilim dalları doğmuştur. Bu geleneğin bir benzerine antik Yunan kültüründe de rastlarız. Araplardaki “nahv” sözcüğünün Yunancadaki karşılığı olan “grammatikos” (gramer), bağımsız bir alan olmayıp ‘söz’le ilgili pek çok farklı disiplinle birlikte ele alınan bir terimdir. İlk Yunanca gramer kitabının yazarı Dionysios Thraks (M.Ö.170 - 90) *Tekhne Grammatike* adlı eserinde gramer kavramını şöyle açıklar:

“Gramer, şâirler ve yazarlarca pek çok konuda söylenen sözlerle ilgili bir deneyimdir. Gramerin altı bölümü vardır. İlki aksana göre düzgün okuma; ikincisi, varolan edebî türlerin tanımlanması; üçüncüsü, deyim ve konuların açıklığa kavuşturulması; dördüncüsü, kelimelerin doğru anlamlarının ortaya çıkarılması; beşincisi, dildeki benzerliklerin sistemleştirilmesi; altıncısı da, bu sanattaki her şeyin en güzeli olan şiir elestisidir”¹.

Antik çağda gramer düşüncesinin oluşmasında ana etkenlerden biri, belki de en önemlisi, modern gramer anlayışına zemin oluşturan filoloji çalışmalarının (metne dayalı incelemelerin) kendisinden türediği ‘şiir eleştirisi’ olmuştur. Dolayısıyla dil araştırmalarına yönelik motivasyon açısından bakıldığında eski Yunandaki şiir eleştirisi, İslâm toplumundaki Kur’ân’ı anlama ve yorumlama konumundadır. Bir başka

¹ Thraks, Dionysios, *Gramer Sanatı*, (Çev. Eyüp Çoraklı), Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 19.

deyişle, Yunanlıları dil çalışmalarına yönelten başlıca neden şiir, Müslümanları bu çalışmalara teşvik eden en belirgin neden de Kur'ân'dır.

Milâdî VII. ve VIII. yüzyıllarda Kur'ân'ın yorumlanması "tefsîr", Hz. Muhammed'in sözlerinin incelenmesi "hadîs", şeriata dayalı hukuksal faaliyetler "fikh" adını alırken, Arapçayla ilgili yapılan bilimsel çalışmaların geneline "nahv" adı verilmiş, daha sonraki dönemlerde Müslümanların entelektüel düşünce yapılarının zenginleşmesi ve ufuklarının genişlemesiyle birlikte dil araştırmaları renklenerek farklı farklı disiplinler ortaya çıkmıştır. Zira İslâm'a Türklerin ve İranlıların katılması, başta Yunan kültürü olmak üzere Fars ve Hind kültürlerinin tanınması, İslâmî bilimlerde olduğu kadar Arapçada da etkisini göstermiştir.

Bu çalışmamızda bilimsel anlamda Arapça faaliyetlerinin ilk kilometre taşı olan "nahv" sözcüğünden hareketle tarihsel süreç içinde dil bilimlerine özgü temel kavramları inceleyeceğiz. Bu kavramların tanınması ve üzerinde düşünülmesi, Arapçanın kültürel geçmişinin gün ışığına çıkmasına katkı sağlayabileceği gibi, aynı zamanda bu dilin geleceğiyle ilgili yeni projeler üretme aşamasında rehber olabilecek çok önemli bir faktördür.

I. Tarihsel Boyutuyla "Nahv" Kavramı

"Nahv" sözcüğü, aslında "yol" ve "yön" anlamlarına gelmektedir². Arap dili sahasında ilk bilimsel çalışmaları yapan Ebu'l-Esved ed-Du'elî (h.ö.17/605 - 69/688) döneminde dille ilgili çalışmaların tümü "nahv" diye nitelenmiş ve bu çalışmalar zamanla bilimsel bir kimlik kazanmıştır³.

Hicrî ikinci yüzyıl (miladî VIII. yüzyıl) gibi erken bir dönemde Arap dil bilimciler, sesleri, sözcük yapısını ve söz dizimini inceleyen bilim dalını "nahiv" ya da "Arapça bilgisi" olarak adlandırmaktadırlar. Örneğin Sîbeveyhi'nin⁴ yazdığı "el-

² el-Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Dâru'l-Cil, Beyrût, thz., IV, 396.

³ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Enbârî, Kemâlû'd-dîn Ebu'l-Berakât, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'*, Mektebetu'l-Menâr, ez-Zerkâ' / Ürdün, 1985, s. 18-19; Kızıklı, Zafer, "Ebu'l-Esved Ed-Du'elî'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar*, IX, 25 (2006) s. 265-280; Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001, s. 3; Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, "Ebu'l-Esved ed-Düelî", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, X, 311-313.

⁴ 148/765-180/796 yılları arasında yaşamış İran kökenli Arap dili ve grameri bilginidir. Yazmış olduğu *el-Kitâb* adlı eser Arapçanın ilk gramer kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, Nihat M., "Sîbeveyhi", *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1967, X, 578-585; Kızıklı, S. Zafer, *Arap Grameri Ekolleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi) 2005, s. 49-57; Çakır, Mehmet, *Sîbeveyh, Öğretim Yöntemi ve Kodduğu Bazı Nahiv Kuralları*, Anadolu Mat., İzmir, 1994; Bulut, Ali, *Hicri İlk Üç Asırda Kur'an Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Samsun, 1999; Gündüzöz, Soner, *Sîbeveyh'te Kelime Yapısı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi), Samsun, 2002; Yanarates, Metin, *Sîbeveyh'in Be-*

Kitâb”, içerik yönünden gramer, ses bilimi, sarf, iştikâk, belâgat gibi dille ilgili bilimleri kapsamına rağmen, “*Nahiv kitabı*” olarak kategorize edilmiştir. Oysa günümüzde “nahiv” sözcüğünün karşılığı “gramer”dir. Ebu’t-Tayyib el-Luğavî⁵ (öl.351/962), Sîbeveyhi’yi “*el-Halîl’den*⁶ sonra nahivde insanların en bilgisi” olarak niteler ve *el-Kitâb* için de “*Nahiv bilgisinin Kur’ân’ı*” benzetmesini yapar⁷. Nahiv sözcüğünü bu anlamda ele alacak olursak, sadece grameri değil, tüm dil bilimlerini kapsayan geniş bir alan olduğunu görürüz.

Günümüze kadar ulaşan en eski nahiv kitabının yazarı olan Sîbeveyhi, *el-Kitâb* adını verdiği eserini çok geniş konuları kapsayacak şekilde bölümlendirmek yerine, birbirini izleyen ve “bâb” adını verdiği çok sayıda kısa bölümlere ayırır. Eserine “i’rab”⁸ meselesiyle başlar, oradan cümle yapısıyla ilgili konulara geçer ve ardından da sözcük yapısıyla ilgili özel bölümler tahsis ederek bunları ses bilgisine dayalı olarak açıklama yoluna gider. *el-Kitâb*’ın son kısmında da yine ses bilimle ilgili özel bölümler yer alır. Sîbeveyhi, fonemleri, sözcük ve cümle yapılarını belirleyen terimler ortaya koymaz. Çünkü bunların tümü de o dönemde tek bir alanın içine girmektedir, bu alan da nahivdir.

Arap dilinin bilimsel anlamda incelemeye tâbi tutulduğu ilk dönemlerde dil bilimleriyle uğraşan Arap bilginler, “nahv” sözcüğünü bu genel anlamıyla

del, İsm-i Fail, Masdar ve Sfat-ı Mü şebbehe Konularını İşleme Yöntemi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Samsun, 2000 ; Karabelâ, Nevin, “Zunburiyye Tartışması ve Arka Planı”, *Ekev Akademi Dergisi*, III, 2 (2001) s. 257-264; Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, s. 38-40.

⁵ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu’-n-nahviyyîn* adlı bir kitap kaleme alarak bu eserde nahiv bilginlerinin biyografilerini anlatır.

⁶ 100/718-175/791 yılları arasında yaşamış Arap dili ve edebiyatı bilginidir. *Kitâbu’l-‘ayn* adındaki ilk Arapça sözlüğün yazarı, aruz biliminin kurucusu ve Sîbeveyhi’nin hocasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. es-Suyûfî, *Bugyetu’l-vuât*, (Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm), Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1979, I, 557-559.; el-Kiftî, ‘Aliyy b. Yûsuf, *İnbâhu’-r-ruvât*, (Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm el-‘Azbâvî), Kâhire, 1980, I, 376; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A‘lâm*, Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, (6. bsk.), Beyrut, 1984, II, 314 ; İbnü’l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 45-47; İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu’l-a‘yân fi enbâ’i ebnâ’i’z-zemân*, (Thk. İhsân ‘Abbâs), Dâr Sâdir, Beyrut, 1978, II, 244-248; Yâkût el-Hamevî, *Mû‘cemu’l-udebâ’*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, Beyrut, 1936, XI, 72-77; el-Kutubî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu’l-vefeyât*, (Thk. İhsân ‘Abbâs), Dâr Sâdir, Beyrut, 1973, IV, 313; Dayf, Şevkî, *el-Medârisu’l-‘Arabîyye*, Dâru’l-Me‘ârif, (7. bsk.), Kahire, thz., s. 31; Kehhâle, ‘Umer Ridâ, *Mu‘cemu’l-mu‘ellifîn*, Mu‘essesetu’r-Risâle, Beyrut, 1993, I, 678-679; es-Safedî, Halîl b. Ebîk, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, Beyrut, 1984, XIII, 385; ez-Zubeydî, Ebû Muhammed b. el-Hasen, *Tabakâtu’-n-nahviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, (Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm), Matba‘atu’-s-Se‘âde, Kâhire, 1954, s. 51; *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XV, 309-312; *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, VI, 158.

⁷ el-Luğavî, Ebu’t-Tayyib, *Merâtibu’-n-nahviyyîn*, (Thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm), Mektebetu Nehda Mısır, Kahire, thz., s. 65.

⁸ İ’rab, Arapça sözcüklerdeki son harfin sözcüğün cümledeki konumuna göre değişmesidir.

kullanmaktaydılar. Örneğin İbn Cinnî'de⁹ (öl.392/1002) nahv sözcüğü, i'râb, tesniye (ikillik), cem' (çoğulluk), tahkîr, teksîr, izâfet, neseb, terkîb ve benzeri terimleri içeren bir kavramdır¹⁰. Günümüzde sözcük ve cümle yapısı çerçevesinde incelenen konuların tümü de İbn Cinnî'de nahv kavramının konusudur. Ebû Hayyân el-Endulûsî¹¹ (öl.745/1344) ise nahv olgusunu "Arapça bir sözcüğün tek başına ve terkîp hâlinde durumunun bilinmesi" olarak nitelemektedir¹². Bir başka deyişle sözcüğün tek başına yapısı ve sözcüklerin cümle içindeki biribirleriyle ilişkisinin araştırılmasını vurgulamaktadır.

Nahiv bilginlerinden pek çoğu "nahv" sözcüğünü, bu araştırmaların tümünü birden kapsayan bir terim olarak kabul ederler. Onlara göre nahv, sözcük ve cümleye ilişkin her şeyi içine alan bir araştırma alanıdır. İbnu'l-Hâcib, nahvle ilgili *el-Kâfiye* adlı bir kitap kaleme alarak bu eserde i'râb ve cümle yapısına özgü tüm konuları tartışır. Ayrıca "*eş-Şâfiye fî 'ilmi't-tasrîf*" ismini verdiği bir kitap daha yazar ve ilk bakışta müstakil bir sarf (morfoloji) kitabı görünümü veren bu eser, her ne kadar ağırlıklı olarak *et-Tasrîf* (sözcük çekimini) konu edinmiş olsa da yer yer gramer bilgilerine de değinmesi nedeniyle "nahv" kapsamında ele almamız gereken bir çalışmadır. Dolayısıyla İbnu'l-Hâcib, sözcük çekimlerini konu edinen "sarf" bilgisini nahvin bir bölümü olarak görür, onu bağımsız bir disiplin olarak düşünmez¹³.

Dilin yapısını inceleyen bir bilimi ifâde etmek amacıyla, nahv sözcüğüyle eş anlamlı başka terimlere de rastlamaktayız. Örneğin, İbnu'n-Nedîm¹⁴, *أَوَّلُ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ*, "Arap dilini ilk ortaya koyan kişi"¹⁵ ibâresiyle "el-'Arabiyye" (Arapça) sözcüğünü, nahv anlamında kullanmaktadır. İbn Fâris¹⁶ (öl.395/1004) ise kurduğu cümlelerinde "İlmu'l-luğa" (dil bilgisi) ve "İlmu'l-'Arabiyye"¹⁷ (Arapça bilgisi) tabiriyle yine nahv

⁹ İbn Cinnî'nin hayatı ve Arap gramerindeki yeri için bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1996; Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan, *a.g.e.*, s. 85; *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, IXX, 397-400

¹⁰ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usmân, *el-Hasâ'is*, (Muhammed 'Alî en-Neccâr), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, thz., I, 34.

¹¹ Ebû Hayyân'ın hayatı hakkında bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, X, 152-153

¹² Ebû Hayyân, en-Nahvî, *el-Bahru'l-muhît*, el-Mektebetu'n-Nasr el-Hadîse, Riyâd, thz., I, 5-6; el-Hadîsî, Hadîse, *Ebû Hayyân en-nahvî*, Bağdat, 1966, s. 313.

¹³ Konuyla ilgili olarak bkz. İbnu'l-Hâcib, Cemâlu'd-dîn Ebû 'Amr, *eş-Şâfiye fî 'ilmi't-tasrîf*, Beyrut, 1415/1995.

¹⁴ İbnu'n-Nedîm (öl.385/995) en önemli Arap bibliyografya bilginlerindedir. Hayatı hakkında bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, XXI, 171-173.

¹⁵ Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrût, 1978, s. 61.

¹⁶ İbn Fâris, dil, gramer ve sözlük bilginidir. Hayatı hakkında bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, IXX, 479-481.

¹⁷ Bkz. İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibî fî fihri'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâ'ilihâ ve suñeni'l-'Arabi fî kelâmihâ*, Beyrut, 1418/1997, s. 35.

ilmini kastetmektedir. Ebu'l-Berakât İbnu'l-Enbârî¹⁸ (513/1119–577/1181) de nahiv ilminin ortaya çıkışı, bu alandaki ilk çalışmalar ve nahiv bilginlerinin biyografilerini anlatırken “nahv” yerine zaman zaman *العَرَبِيَّة* “el-‘Arabiyye” (Arapça) sözcüğünü kullanmayı tercih eder¹⁹. Onun bu sözcükle kastettiği şey, dilin kendisi değil, dille ilgili bilim dallarıdır. İbnu'l-Enbârî bazen de *عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ* “İlmu'l-‘Arabiyye” (Arapça bilimi) ifâdesini kullanır ve gramer meselelerini ortaya koymak için yazmış olduğu “*el-İnsâf*” adlı kitabın ön sözünde bu eseri, *أَوَّلُ كِتَابِ صَنَفٍ فِي عِلْمِ الْعَرَبِيَّةِ* “Arapça bilgisi hakkında tasnif edilmiş ilk kitap”²⁰ şeklinde tanıtır²¹. İbnu'l-Enbârî burada “İlmu'l-‘Arabiyye” (Arapça bilgisi) tabirini “nahv” sözcüğü yerine bir terim olarak kullanmaktadır. Yine aynı anlama gelecek şekilde, yazmış olduğu başka bir eserine de *أَسْرَارُ الْعَرَبِيَّةِ* “Esrâru'l-‘Arabiyye” (Arapçanın sırları) adını vermiştir. Bu eserin konusu genel olarak gramerdir²². İbnu'l-Enbârî Basralı gramer bilgini Yûnus b. Habîb'ten (94/713–182/798) söz ederken de onun ders halkasına katılan kimseleri *طَلَبَةُ الْعَرَبِيَّةِ وَفُصَحَاءُ الْأَعْرَابِ* “*Arapça öğrencileri ve fasih konuşan bedeviler*”²³ şeklinde tanımlamaktadır.

ez-Zubeydî²⁴ (öl.379/989) gramer ve dilbilimcilerin biyografilerini anlattığı *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn* adlı eserinde dil bilimlerinden söz ederken “İlmu'l-‘Arab”²⁵ (Arapların bilimi), “Min ehli'l-‘ilmi bi'l-‘Arabiyye”²⁶ (Arapçayı bilen kimselerden), “İlmu'l-i-râb ve'l-luğa”²⁷ (İrâb ve dil bilgisi) ve benzeri tabirler kullanarak dil bilimlerini ifâde etme yoluna gider. Yine bu bağlamda Endülüslü tarihçi,

¹⁸ Hayatı hakkında bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, XI, 172-173.

¹⁹ Bkz. İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 30, 31, 48.

²⁰ Bkz. İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâ'ili'l-hilâf*, el-Mektebetu'l-‘Asriyye, Beyrut, 1414/1993, I, 5.

²¹ İbnu'l-Enbârî'nin bu iddiası doğru değildir. Çünkü daha İbnu'l-Enbârî dünyaya gelmeden yaklaşık iki asır önce Ebû Ca'fer en-Nahhâs el-Misrî (öl.338/ 949) tarafından *el-Mubhic* adında aynı türde bir kitap kaleme alınmıştır. Dolayısıyla İbnu'l-Enbârî'nin bu eser hakkında bilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

²² Bkz. İbnu'l-Enbârî, Kemâlu'd-dîn Ebu'l-Berakât, *Esrâru'l-‘Arabiyye*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1415/1995.

²³ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, s. 48.

²⁴ Hayatı hakkında bkz. el-Makkârî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb fi 'asri'l-Endelusi'l-Iatîf*, (Thk. Muhammed Muhyi'd-dîn 'Abdu'l-Hamîd), Dâru'l-Kutubi'l-‘Arabî, Beyrut, thz., V, 24, 152-154, VI, 66; ez-Ziriklî, Hayru'd-dîn, *el-A'lâm*, Dâru'l-‘İlmi li'l-Melâyîn, (6. bsk.) Beyrût, 1984, VI, 82; es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 84-85

²⁵ ez-Zubeydî, Ebû Muhammed b. Hasen, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, thz., s. 253.

²⁶ *a.e.*, s. 259.

²⁷ *a.e.*, s. 260.

felsefeci ve sosyolog İbn Haldûn'da²⁸ (732/1332-808/1406) *el-Mukaddime*'sinde الْعَرَبِيَّةُ “el-‘Arabiyye”²⁹ (Arapça), عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ “İlmu'l-‘Arabiyye”³⁰ (Arap dili bilimi), اللُّغَةُ الْعَرَبِيَّةُ “el-Luġatü'l-‘Arabiyye”³¹ (Arap dili), صِنَاعَةُ الْعَرَبِيَّةِ “Sınâ'atu'l-‘Arabiyye”³² (Arapça sanatı), فَنُّ الْعَرَبِيَّةِ “Fennu'l-‘Arabiyye”³³ (Arapça tekniği) gibi dile özgü terimler kullanır. Nitekim Arapça için صِنَاعَةُ “Sınâ'a” (sanat) ve فَنُّ “Fen” (teknik / sanat) türünde nitelemeleri ilk yapan kişi de O'dur. İbn Haldûn nahv ilmiyle uğraşanları أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ “Ehlu sînâ'ati'l-‘Arabiyye” (Arapça sanatı mensubu) diye adlandırırken, İbn Hâleveyh'in³⁴ (öl.370/980) de benzeri bir ibâre kullanarak nahivcilere أَهْلُ صِنَاعَةِ النَّحْوِ “Ehlu sînâ'ati'n-nahv” (Nahiv sanatı mensubu)³⁵ dediğine tanık olmaktayız.

İbn Haldûn, قَوَائِنُ الْعَرَبِيَّةِ “Kavânînu'l-‘Arabiyye”³⁶ (Arapça kuralları) terimiyle, أَلْقَائِنُ النَّحْوِيَّةِ “el-Kavânînu'n-Nahviyye”³⁷ (Nahiv kuralları) terimini aynı anlamda kullanır. Bu örnekler de bize göstermektedir ki, Endülüs Arap kültüründe الْعَرَبِيَّةُ “el-‘Arabiyye” (Arapça) ve النَّحْوُ “en-Nahv” (Nahiv) sözcükleri birbirinin yerine geçebilecek tarzda eş anlamlı kullanılabilmiştir.

II. Sarf Bilimi

Sözcük yapılarını inceleyen “sarf” bilgisine dâir kapsamlı ve diğer dil bilimlerinden bağımsız ilk eser, Basralı dil râvîsi ve nahv bilgini Ebû 'Usman el-

²⁸ İbn Haldûn'un hayatı, ilmî ve edebî şahsiyeti hakkında bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Trc. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, (2. bsk.), İstanbul 1988, I, 17-149; *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, IXX, 538-555, XX, 1-12.

²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dâru'l-Fikr, Şâm, 2002, s. 214, 402, 557.

³⁰ a.e., s. 547, 548, 572.

³¹ a.e., s. 549, 566, 576.

³² a.e., s. 548, 577, 582, 587.

³³ a.e., s. 404.

³⁴ İbn Hâleveyh'in hayatı hakkında bkz. İbn Kesîr, İsmâ'il b. 'Umer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrut, 1985, XI, 317; İbn Hallikân, a.g.e., II, 178-179; es-Suyûtî, a.g.e., I, 529-530; ez-Ziriklî, a.g.e., II, 231.

³⁵ İbn Hâleveyh, el-Huseyn b. Ahmed, *el-Hucce fi kirââti's-seb'*, (Thk. 'Abdu'l-Âl Sâlim Mekram), Dâru's-Şurûk, Beyrut, 1401/1980, s. 38.

³⁶ İbn Haldûn, a.g.e., s. 557, 563, 605.

³⁷ a.e., s. 563, 583, 585.

Mâzini'nin³⁸ (öl.248/863) yazmış olduğu 'التصريف' "et-Tasrîf" (Sözcük çekimi)dir. el-Mâzini'ye kadar "sarf" (morfoloji / sözcük yapı bilimi) konusu çeşitli dil bilimleriyle birlikte nahv kitaplarında karışık olarak yer almaktadır. O, bu bilimi nahvin temel öğelerinden birisi olarak görmekle birlikte, başta gramer olmak üzere diğer dil bilimlerinden bağımsız bir statü kazandırmak için ayrı bir kitap yazma gereği duymuştur.

el-Mâzini'nin *et-Tasrîf* adlı eserine şerh yazan İbn Cinnî ise, sarf ilmini "Arapçanın terazisi" olarak nitelemekte ve Arapçayla uğraşan herkesin bu bilimle muhtaç olduğunu dile getirmektedir. İbn Cinnî, bu bilimde temel metod olarak kullanılan "kıyâs"ın önemine dikkat çekerek, bu yöntemin sözcük bakımından dile zenginlik kattığı görüşünü savunur. Ayrıca eserinde sözcük köklerine eklenen harflerin ancak bu bilimle anlaşılmasının mümkün olduğunu ve iştikak biliminin (türev bilimi) temelinin, sarf bilimine dayandığını ifade etmek suretiyle de bu alanın sınırlarını çizer³⁹. Fakat ona göre sarf bilimi, nahv kapsamı içinde ele alınan bir daldır.

es-Sekkâki⁴⁰ (öl.626/1229) sözcük yapılarına özgü hükümler verirken bunun için terim olarak 'الصرف' "es-Sarf" sözcüğünü kullanır ve önceleri 'التصريف' "et-Tasrîf" diye adlandırılan "Sözcük çekimi", bilimsel bir disiplin olarak "es-Sarf" adını alır⁴¹. Böylece daha sonraki dönemlerde artık "et-Tasrîf" yerine, "es-Sarf" sözcüğüne rastlamaktayız. Örneğin, Taşköprüzâde Ahmed Efendi⁴² (1495-1531) *Miftâhu's-se'âde* adlı eserinde bu bilim dalından 'علم الصرف' "İlmu's-sarf" (Sarf bilimi) diye söz eder⁴³.

³⁸ el-Mâzini'nin hayatı hakkında bkz. el-Hanbelî, 'Abdu'l-Hayy b. el-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, (Thk. İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî Komisyonu), Beyrut, thz., II, 113; el-Kıftî, *a.g.e.*, I, 281-291; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 283-286; İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 84-85; ez-Zirikli, *a.g.e.*, II, 69.

³⁹ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usmân, *el-Munsif*, (Thk. İbrâhîm Mustafa - 'Abdullah Emîn), Vizâratu'l-Ma'ârifî'l-'Umûmiyye, Kahire, 1373/1954, I, 2.

⁴⁰ es-Sekkâki'nin hayatı hakkında bkz. ez-Zirikli, *a.g.e.*, VIII, 222; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 364.

⁴¹ Bkz. es-Sekkâki, Ebû Ya'kûb Sirâcu'd-dîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed, *Miftâhu'l-'ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 3; Ahmed Matlûb, *el-Belâga 'inde's-Sekkâki*, Bağdat, 1969, s. 65.

⁴² Taşköprüzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara, 2000, I, 346-347; *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1974, XXI I, 42-44; Çilesiz, Mevlüt, *Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa'nın Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde Adlı Eserinin Me'ânî, Beyân ve Bedî İlimlerine Dair Kısımları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1981; İzgi, Cevat, *Taşköprüzâde'nin Miftâhu's-Sa'âde'sinin Dil ve Edebiyatla İlgili Bölümlerinin Tenkidli Metin Tesisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 1987.

⁴³ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-se'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevdu'âti'l-'ulûm*, (Thk. K. Kâmil Bekri - 'Abdu'l-Vâhid Ebu'n-Nûr), Kahire, 1968, I, 99.

İbn 'Uşfûr⁴⁴ (öl. 669/1271) sözcük yapılarını anlattığı *el-Mumti' fi't-tasrîf* adlı eserinde, nahvi "Arap dil bilimi"nin bir parçası olarak tanımlar⁴⁵. er-Radî el-Esterâbâdî⁴⁶ (öl.686/1287) ise İbn 'Uşfûr'la aynı anlama gelecek şekilde sarf bilimini "nahvin bir bölümü" olarak görür⁴⁷.

es-Sekkâkî, İbn 'Uşfûr ve el-Esterâbâdî'yle birlikte, XIII. yüzyıldan itibaren nahv terimi, i'râb ve cümle yapısıyla sınırlanırken, buna karşılık sarf da sözcük yapısını konu edinen bir bilim olarak karışımıza çıkar.

III. Tarihsel Çerçeve "el-Luğa", "İlmu'l-Luğa" ve "Fikhu'l-Luğa" Kavramları

Klâsik dönem Arap yazarları, Arapça sözcüklere topluca "el-Luğa" adını vermektedir. Ebu't-Tayyib el-Luğavî Arapçayla uğraşan bilginlerden söz ederken, Ebû Zeyd el-Ensârî (öl.215/830), el-Asma'î⁴⁸ (öl.216/831) ve Ebû 'Ubeyde (110/728–209/824) gibi dilcilerin hepsini de اللُّغَةُ "el-Luğa" (dil) ekseninde değerlendirir. Onları şu cümlelerle över: كَانَ أَبُو زَيْدٍ أَحْفَظَ النَّاسِ لِلُّغَةِ "Ebû Zeyd insanlar arasında dilde en iyi ezberi olan kişiydi", كَانَ الْأَصْمَعِيُّ يُجِيبُ فِي ثَلَاثِ اللُّغَةِ "el-Asma'î dilin üçte birini cevaplardı", كَانَ أَبُو عُبَيْدَةَ يُجِيبُ فِي نِصْفِهَا "Ebû 'Ubeyde dilin yarısını cevaplardı", كَانَ أَبُو مَالِكٍ يُجِيبُ فِيهَا كُلَّهَا "Ebû Mâlik⁴⁹ dilin tümünü cevaplardı"⁵⁰. Ebu't-Tayyib'in burada kastettiği şey, dilin sözcükleri ve bu sözcüklerin anlamlarıdır. Böylelikle biyografik eserler, "nahv" ya da "el-'Arabiyye" ile uğraşan kimselerle, "el-luğa" ile meşgul

⁴⁴ İbn 'Uşfûr'un hayatı hakkında bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 109-110; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 210; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, V, 27.

⁴⁵ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti' fi't-tasrîf*, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Mu'min el-İşbilî, (Thk. Fahru'd-dîn Kabâve), Dâru'l-Ma'rîfe, Beyrut, 1987, I, 27.

⁴⁶ el-Bagdâdî, 'Abdu'l-Kâdir b. 'Umer, *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-'Arab*, Dâr Sâdir, Beyrût, thz., I, 12; es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 567-568; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, VI, 86

⁴⁷ Bkz. el-Esterâbâdî, Radiyyu'd-dîn Necmu'd-dîn, *Şerhu'ş-Şâfiye*, (Thk.Muhammed Muhyi'd-dîn 'Abdu'l-Hamîd), Kahire, 1939, I, 6.

⁴⁸ el-Asma'î, eski Arap şiirinin önde gelen râvîlerinden biridir. Aynı zamanda sözlük bilimi ve şiirle ilgili pek çok eser de kaleme almıştır. Hayatı hakkında bkz. Lewin, B., "El-Asma'î", (Çev. Süleyman Tüllücü - Mustafa Köse), *Nüşa*, V, 18 (2005) s. 121-128.

⁴⁹ Ebû Mâlik'in asıl adı 'Amr b. Kerkerâ, lakabı ise el-A'râbî'dir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Kaynaklarda, 'Amr b. 'Alâ'nın (70/159-689/770) öğrencisi olduğu şeklinde bir açıklama vardır. Aslen bedevî olup, sonradan şehirde yaşamaya başlamıştır. Basra'da ikâmet ederek pek çok kişiye Arapça dersi vermiştir. Bkz. el-Kıftî, 'Alî b. Yûsuf, *İnbâhu'r-ruvât*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1986, II, 360-361; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, 1936, XVI, 131-132; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 232.

⁵⁰ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *a.g.e.*, s. 41.

olanlar arasında bir ayırım yapmaktadır. İşte bu yüzden Sıbeveyhi, el-Muberrid (öl.285/899) gibi şahsiyetler “nahvî” (nahiv bilgini) diye adlandırılırken “el-Asma’î ve benzerlerine de “luğavî” (dil bilgini) denmektedir. Aslında dil anlamına gelen “el-Luğa” sözcüğünün, anlamla birlikte tüm sözcük bilimlerini içine alan terimsel kullanımı milâdî X. yüzyıldan itibaren birkaç asır boyunca devam eder. Bu dönemde اللُّغَوِيُّ “el-Luğavî” (dilci) sözcüğü ise sözcükleri inceleyen, tasnif eden kişilere verilen ad durumundadır.

Örneğin, el-Asma’î bir dilcidir, “el-Luğavî” olarak isimlendirilir, çünkü o dildeki sözcükleri katıksız Arapça konuşan bedevîlerden öğrenerek kayıt altına almış ve bunları kategorize etmiştir. el-Halîl b. Ahmed de bir dilcidir, zira o da lafızları sistemli bir şekilde bir araya getirerek Arapça’nın ilk sözlüğünü “*Kitâbu’l-‘ayn*”ı hazırlamıştır. İbn Dureyd⁵¹ (öl.321/933) “*Cemheratu’l-luga*”, el-Ezherî (öl.370/980) “*Tehzibu’l-luga*” adlı sözlükleri hazırladıkları için onlar da birer dilcidir. Böylece اللُّغَةُ “dil” sözcüğünün kullanımı, “sözlük yazımı” bağlamında devam edip gelmektedir.

Milâdî X. asırda, önce İbn Fâris (öl.395/1004) sonrasında da es-Se’âlibî⁵² (öl.429/1038) tarafından kullanılan “fikhu’l-luğa” tabiriyle karşılaşmaktayız. İbn Fâris’in kendi yazmış olduğu eserlerden birine “*es-Sâhibî fî fikhi’l-luga*”⁵³ adını vermesiyle birlikte Arap dil bilim tarihinde اللُّغَةُ “Fikhu’l-luğa” terimi ortaya çıkmış oldu. Ancak bu terim o dönemlerde çok fazla yaygınlık kazanamamıştır. İbn Fâris’ten sonra bu terimi kullanan bir diğer dil bilimci “*Fikhu’l-luğa ve sirru’l-‘Arabiyye*” adlı kitabın müellifi es-Se’âlibî’dir. Her iki dil bilimcinin de söz konusu eserlerindeki ana konu, lafız ve anlam problemleridir⁵⁴. Bunun yanı sıra İbn Fâris’in kitabı dille ilgili teorik meseleleri kapsar, bunların en bârizi ise dilin ortaya çıkışı ve gelişim sürecidir. es-Se’âlibî’nin kitabını ise iki ayrı bölümde ele almak daha doğru olur. Doksan dokuz bölümden oluşan eserin özellikle ilk seksen bölümü dilsel konulara, son on dokuz bölüm de Arapça cümle yapılarına değinir.

Klasik dil bilimcilere göre “İlmu’l-luğa” terimi, konular hâlinde sınıflandırılmış lafızların anlamlarıyla birlikte incelenmesidir. Örneğin, el-Esterâbâdî, “İlmu’l-luğa” ve “İlmu’t-tasrîf” arasındaki farkı anlatırken ilkinin konusunun lafızların incelenmesi, diğerininse bu lafızların yapısına özgü kuralların bilinmesi olduğunu

⁵¹ İbn Dureyd’in hayatı hakkında bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, İXX, 416-419.

⁵² el-Hanbelî, ‘Abdu’l-Hayy, *a.g.e.*, III, 246-248; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 178-180; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 163-164.

⁵³ Konuyla ilgili olarak bkz. Arkun, Kemal, *Ahmed b. Fâris, Şahsiyeti, Eserleri ve Kitâb es-Sâhibî’nin İlk Babının Tenkidli Metni*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1981.

⁵⁴ Bkz. İbn Fâris, *a.g.e.*; es-Se’âlibî, *Fikhu’l-luğa ve sirru’l-‘Arabiyye*, (Thk.Fâ’iz Muhammed-İmîl Ya’kûb), Dâru’l-Kitâbî’l-‘Arabî, 1416/1996, Beyrut.

söyler⁵⁵. Ebû Hayyân da “İlmu’l-luğa” kavramını “sözcüklerin anlamlarının incelenmesi” şeklinde tanımlar⁵⁶. İbn Haldûn ise Ebû Hayyân’ın görüşüne yakın bir anlam ortaya koyarak “lafızlara yüklenmiş anlamların açığa çıkarılması”⁵⁷ şeklinde bir yorumda bulunur ve bu düşüncesini başta el-Halîl b. Ahmed olmak üzere sözlük müellifleri bağlamında düşünür. el-Esterâbâdî, Ebû Hayyân ve İbn Haldûn’un “İlmu’l-luğa” teriminden anladıkları şey temelde sözcüklerin incelenmesi ve bunların sözlük şeklinde bir kitapta kategorize edilmesidir.

Yakın zamana baktığımızda sözcükleri anlamsal yönden incelemeye dayalı bir başka terimle daha karşılaşıyoruz: **عِلْمُ مَتْنِ اللَّغَةِ** “İlmu metni’l-luğa” (Dilsel metin bilimi). Bu terim ilk kez Mısırlı dil bilimci eş-Şeyh Huseyn el-Mirsafî (1815-1890) tarafından ortaya atılmıştır. Huseyn el-Mirsafî Arap dil bilimlerini “Metnu’l-luga”, “Fikhu’l-luğa”, “İlmu’s-sarf” ve “İlmu’n-nahv” olmak üzere dört kısma ayırır. Ona göre “Metnu’l-luğa” ve “Fikhu’l-luğa” arasındaki fark, ilkinin sözcüklerin anlamlarıyla olan ilişkisini, diğerinin ise sözcüklerin verildikleri anlamlarla olan uyumunu konu edinmesidir. Bir başka deyişle “İlmu metni’l-luğa”, sözcüklerin gerçek anlamını, “Fikhu’l-luğa” ise anlamlardaki farklılıkları inceler⁵⁸.

“İlmu metni’l-luğa” kavramı Mısırlı gazeteci ve edebiyatçı Hamza Fethullah (1849-1918) tarafından da benimsenmiştir⁵⁹. Ayrıca bu kavramı Lübnanlı dil bilimci Ahmed Ridâ (1872-1953) da hazırlamış olduğu beş ciltlik Arapça sözlüğe **مَتْنُ اللَّغَةِ** “Metnu’l-luğa” (Dil metni)⁶⁰ şeklinde isim olarak vermiştir.

IV. el-Fârâbî’de “İlmu’l-Lisân” Kavramı

Tarihsel açıdan bakıldığında dille ilgili bilimleri aynı tarzda düzenleme gayreti el-Fârâbî’ye⁶¹ (260/874-339/950) dayanır. el-Fârâbî, dille ilgili bilimlerin tümüne birden genel bir ad olarak **عِلْمُ اللِّسَانِ** “İlmu’l-lisân” (Dil bilimi) der. Ona göre “İlmu’l-lisân” birkaç alanın bir araya gelmesiyle oluşur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

⁵⁵ Bkz. el-Esterâbâdî, *a.g.e.*, “Mukaddime” (Ön söz) bölümü.

⁵⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, I, 5-6.

⁵⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, 601.

⁵⁸ Bkz. el-Mirsafî, eş-Şeyh Huseyn, *el-Vesiletu’l-edebiyeye ile’l-’ulûmi’l-’Arabiyye*, (2. bsk.) Kahire, 1924, I, 20.

⁵⁹ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Hamza Fethullah, *el-Mevâhibu’l-fethiyye fi’l-’ulûmi’l-luğati’l-’Arabiyye*, Mektebetu Dâri’t-Turâs, (I-II), Kahire, 1996.

⁶⁰ Konu hakkında bkz. Ahmed Ridâ, *Mu’cemu metni’l-luğa*, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut, 1958.

⁶¹ Fârâbî’nin hayatı hakkında bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XXII, 145-146.

1- **عِلْمُ الْأَلْفَاظِ الْمَفْرَدَةِ** “*Tekil lafız bilimi*”: Bu terimi, modern dil bilimindeki karşılığıyla **عِلْمُ الدَّلَالَةِ** “*anlam bilimi*” olarak tanımlayabiliriz. Çünkü el-Fârâbî bu terimle her bir sözcüğün anlam yönünden incelenmesini kastetmektedir.

2- **قَوَائِنُ الْأَلْفَاظِ** “*Sözcük kuralları*”: Bir sözcüğün gerek tek başına, gerekse diğer sözcüklerle ses, yapı ve cümle dizilişi bakımından ele alınarak incelenmesi demektir.

3- **عِلْمُ الْأَلْفَاظِ الْمُرَكَّبَةِ الَّتِي صَنَعَهَا خُطْبَاؤُهُمْ وَشِعْرَاؤُهُمْ** “*Arap hatip ve şairlerinin söyledikleri sözcük öbekleri bilimi*”: el-Fârâbî bununla nesir ve şiire işaret etmektedir.

4- **قَوَائِنُ تَصْحِيحِ الْكِتَابَةِ وَقَوَائِنُ تَصْحِيحِ الْقِرَاءَةِ وَقَوَائِنُ الْأَشْعَارِ** “*İmlâ, okuma tashihi ve şiir kuralları*”: el-Fârâbî okuma-yazma gibi temel dil becerileri ve bunun yanı sıra teorik anlamda şiir bilgisini de dil bilimi kapsamında ele alır⁶².

Fakat el-Fârâbî, “İlmu’l-lisân” olarak adlandırdığı bu alana modern dil biliminde mevcut olmayan bazı konuları da eklemiştir. Örneğin, bu konular arasında şiir ve nesri de görmekteyiz.

V. Taşköprüzâde’de “el-‘Ulûmu’l-Luğaviyye” Kavramı

Taşköprüzâde **أَلْعُلُومُ اللَّغَوِيَّةُ** “*el-‘Ulûmu’l-luğaviyye*” (Dil bilimleri) ile ilgili konuları, önce iki ana bölüme ve her bir bölümü de kendi içinde alt bölümlere ayırır:

A. **الْمُفْرَدَاتُ** “*el-Mufredât*” (Sözcükler)

1- **عِلْمُ مَخَارِجِ الْحُرُوفِ** “*İlmu mahârici’l-hurûf*” (Telaffuz bilimi) : Günümüzde bu dalı **عِلْمُ الْأَصْوَاتِ** “*Ses bilimi*” olarak adlandırabiliriz. Ses bilimiyle ilgili bilgilere ilk olarak el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi temas etmelerine rağmen onlar bu alana herhangi bir isim koymamışlardır. Bu bilim dalını Arap dil bilimleri tarihinde ilk kez adlandıran Taşköprüzâde’dir. O aynı zamanda dille ilgili bilimler içinde ses bilimine öncelik veren ilk bilim adamıdır. Dolayısıyla Taşköprüzâde’nin Arap dili tarihindeki yeri çok önemlidir.

2- **جَوَاهِرُ الْمَفْرَدَاتِ وَهَيَاتُهَا** “*Cevâhiru’l-mufradât ve hey’âtuhâ*”: Sözcüklerin tek tek anlamlarının incelenmesidir.

⁶² el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed, *İhsâ’u’l-‘ulûm*, (Thk. ‘Usmân Muhammed Emîn), Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, Kahire, 1949, s. 47-50.

3- تَفْسِيرُ الْوَضْعِ وَتَقْسِيمُهُ “Tefsîru’l-vad’i ve taksîmuhu”: Özel ve cins isimlerin incelenmesini konu alır.

4- عِلْمُ الْأِشْتِقَاقِ “İlmu’l-iştikâk”: Sözcüklerin kökenleri, türemesi ve aynı kökten türeyenlerin anlam ve lafız yönünden ilişkilerini inceler.

5- عِلْمُ الْأَصْرِفِ “İlmu’s-sarf”: Taşkoprüzâde, bu terimî sözcüklerin ses, yapı ve anlam yönünden incelenmesi şeklinde ele alır. Onun “İlmu’s-sarf” terimiyle kastettiği şey, günümüzdeki “morfoloji” kavramına karşılık gelmekle kalmaz, aynı zamanda ses bilimi ve anlam bilimini de ilgilendirir.

B. الْمُرَكَّبَاتُ “el-Murakkebât” (Sözcük Öbekleri)

1- التَّحْوُ “en-Nahv”: Cümle bilgisidir.

2- الْمَعَانِي “el-Me’ânî”: Anlama göre ifâdenin şekillendirilmesidir. Belâgat biliminin üç alt biliminden biridir.

3- الْبَيَانُ “el-Beyân”: Teşbih, mecâz ve isti’âre gibi söz sanatlarını anlatan bilim dalıdır. Belâgat biliminin üç alt biliminden biridir.

4- الْبَدِيعُ “el-Bedî”: Sözüñ söylendiği ortama uygun olması koşuluyla, anlam bakımından açık bir ifâdenin en güzel nasıl oluşturulabileceğini inceleyen bilim dalıdır. Belâgat biliminin üç alt biliminden biridir.

5- الْعَرُوضُ “el-Arûd”: Arap şiirininin klâsik vezin türü olan ve on altı bahirden oluşan “arûz”u bilimsel yönden inceleyen edebiyata özgü bir bilimdir.

6- الْقَوَافِي “el-Kavâfi”: Arap şiir sanatında “uyak” konusunu inceleyen bilim dalıdır⁶³.

Taşkoprüzâde’nin yukarıdaki tasnifinde en ilginç nokta, me’ânî, beyân, bedî gibi belâgat bilimleri ve aruz, kâfiye gibi teorik edebiyat bilgilerini “nahv” bilimiyle aynı kefeye koyarak sınıflandırma yoluna gitmesidir. Bundan da anlaşılmalıdır ki, Taşkoprüzâde “nahv” terimine, günümüzdeki gramer kavramının ötesinde edebî bir anlam yüklemektedir.

Hindistanlı İslâm bilgini ve *Keşşâfu ıstılâhâti’l-funûn* adlı ansiklopedik terimler sözlüğü yazarı Muhammed ‘Alî et-Tehânevî (öl. 1158/1745), “el-‘Ulûmu’l-

⁶³ Taşkoprüzâde, *a.g.e.*, s. 99-100.

'Arabiyye" maddesini anlatırken hemen hemen Taşköprüzâde'nin görüşlerine yakın şeyler söyler. Ancak et-Tehânevî, Taşköprüzâde'nin yaptığı gibi ses bilimi için ayrı bir bölüm tahsis etmez. Çünkü o *علم الأصوات* "Ses bilimi"ni farklı bir disiplin olarak düşünmez⁶⁴.

Sonuç:

Arapçadaki "nahv" (gramer) kavramı, VII. ve VIII. yüzyıllarda dilsel faaliyetlerin tümünü kapsayan genel bir ifadeyken, bu dönemden sonra çeşitli dilsel disiplinler ortaya çıkmış "nahv" kavramı da sadece "dil bilgisi"nin sınırları içinde varlığını sürdürmüştür.

Genel olarak Arapçayla uğraşan bilim adamları, çalışmalarını sesler, sözcük yapısı, cümle yapısı ve sözcükler üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bu bağlamda klâsik dönem Arap dil bilimlerini "nahv" (dil bilgisi) ve "fikhu'l-luga" (dil bilimi) olmak üzere iki ayrı gruba ayırabiliriz. Nahv, dilin cümle bazında karmaşık yapılarını incelerken, fikhu'l-luga da sözcük ve anlamı üzerinde durur.

el-Fârâbî ve Taşköprüzâde gibi klâsik bilginler, şiir, belâgat ve edebiyat teorilerini de dil bilimlerinin kapsamı içinde ele alırlar. Bu durum ise dil bilimlerinin daha genel bir bakış açısıyla değerlendirilmesine yol açmış ve modern dil bilimlerindeki anlayışın çok gerisinde kalmıştır.

Arapçada dil bilim terminolojisinin kavramsal analizlerinin yapılması, tarihsel evrelerinin tanınması, hem İslam kültürünün ve Arapçanın daha iyi anlaşılmasına hizmet edecek, hem de evrensel anlamda dil bilime katkı sağlayacaktır.

⁶⁴ et-Tehânevî, Muhammed 'Alî, *Keşşâfu ıstulâhâti'l-funûn*, Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, Kahire, 1998, I, 18-19.